

ROBIN A. BUTLIN

AZ EURÓPAI MEZŐGAZDASÁG ÁTALAKULÁSA: NÉHÁNY MEGJEGYZÉS AZ AGRÁRKAPITALIZMUS ÖSSZEFÜGGÉSEIRŐL

*(European Rural Transformations: Some Reflections on the Contexts of
Agrarian Capitalism)*

I. Bevezetés

Európa agrárgazdaságainak és társadalmainak átalakulása központi téma sok történeti földrajzos, gazdaság- és társadalomtörténész, történeti szociológus stb. munkájában. Számos értékes munka született az agrárregiók kultúrtájjait befolyásoló sokféle folyamat látható fizikai megnyilvánulásairól. Sok klasszikus munkában, így a regionális monográfiákban vagy az egész Európát átfogó munkákban a kultúrtájak vizsgálata a központi téma. Azonban az az intellektuális légkör, amelyben ezek a munkák születtek, úgy tűnik, ritkán ösztönzött az elméleti kérdések középpontba állítására.

A múlt kutatásában az intellektuális és ideológiai keretek az elmúlt tíz évben lényegesen átalakultak, részben az intellektuális és társadalmi attitűdök megváltozása, részben az egyes akadémiai diszciplínákon belüli gondolkodásmód forradalmi átforgalmódása miatt. Így, a történeti földrajzon belül, nevezetesen a Nagy-Britanniában művelt történeti földrajzon belül, lényeges eltolódás figyelhető meg a kutatásokban az elméleti megalapozás irányába, s ebből adódóan a vizsgálat kutatási problémákban is. Ez a tendencia erőteljesen hat a kapcsolódó diszciplínákban, így pl. a társadalom- és gazdaságtörténetben, a szociológiában, a társadalmi antropológiában, a régészetben, a művészettörténetben és az irodalomtörténetben. Valójában erőteljes reakció tapasztalható az ellen a tradíció ellen, amit leegyszerűsítő a társadalomtudományokban pozitívista-empiricista irányzatnak neveznek. Ennek a tradíciónak – röviden összefoglalva – az a lényege, hogy a történeti tények összegyűjtése és átvizsgálása után (számos formában pl. iratok és tárgyak révén), értékmentes vagy objektív oksági összefüggések következtethetők ki. Ennek a kutatási módszernek a követése úgy tűnik, olyan típusú analízisekhez vezet, melyek nem tudták megfelelő módon megmagyarázni a változást, továbbá a múltbeli változások néhány nagyon fontos aspektusát mellőzték. Így pl. az egyének és társadalmi csoportok szerepét a gazdasági változásokban és ennek mintegy következményeként olyan témák mellőzését mint a szegénység, a tiltakozások és az osztályok.

Nincs szándékomban, hogy önhittén elvessem a kultúrtáj vizsgálatának fontos és értékes tradícióit, melyek a rurális Európára vonatkozó történeti kutatások alapvető pillérei. Jelentkezett azonban az a sürgető igény, hogy a kutatók az elméleti konstrukciók szélesebb köréből merítsenek. Továbbá, hogy új dialógust teremtsenek a múlt és jelen empirikus tradíciói, illetve az újabb elméleti munkák között. Ezek a szándékok Angliában határozottan megfogalmazódtak a történeti földrajz művelői között, (Baker, 1979; Baker, Billinge, 1982; Baker, Gregory, 1984; Gregory, 1978, 1982; Butlin, 1982), de ennek gyenge a visszhangja az európai kollégák között.

Miközben téves lenne azt a benyomást kelteni, hogy a kutatók többségénél az elméleti orientáció dominánssá vált, nem szabad elfelejtenünk az úgynevezett avantgard

eszmék intellektuális ösztönzéséről azok körében, akik az agrárszféra változásait elemzik (Simms, 1982). Természetesen az elmélet szónak nagyon sokféle értelme van. Mi abban az értelmezésben használjuk az elmélet fogalmát, mint egy olyan „eszközt”, amely keretet biztosít azoknak a különböző szintű absztrakcióknak, melyek szükségesek a múlt összetett realitásainak elemzéséhez és megértéséhez. Nekünk – mint Johnson felvetette (Johnson, 1982) – „történelmi kategóriák és absztrakciók különböző szintjeivel” kell foglalkoznunk. A 16. század óta bekövetkezett mezőgazdasági változások elemzéséhez hasznosítható elméleteket meglehetősen széles körben felhasználó tanulmánynak egyik fő célja, hogy rövid áttekintést adjon azokról az idevágó elméletekről, melyeket az európai mezőgazdasággal foglalkozók előnyösen alkalmazhatnak. Azok a megközelítésbeli változások, melyekről írok, részei a történelmi földrajzzal foglalkozók lényegi hozzájárulásának a társadalomföldrajzban zajló vitákhoz. Ezt a mozzanatot nemrégiben Unwin emelte ki egy áttekintésében (Unwin, 1984).

Tanulmányunk elsősorban angol nyelvű publikációkra épít, de utalunk Európa különböző régióival foglalkozó munkákra is. A tanulmány egyik alapvető célja, hogy áttekintse azokat az Európára vonatkozó munkákat, amelyek az agrárszféra változásának tanulmányozása során kiemelten foglalkoznak módszertani és elméleti problémákkal. Sokkal több vitára van szükség a különböző tradíciókra építő kutatók között az európai múlt agrárproblémáinak vizsgálata során. Például miközben nyilvánvaló, hogy a történelmi materializmus és a strukturalizmus fontos szerepet játszanak Európában az intellektuális és politikai viták során, ezen irányzatok hatása az agrárszféra földrajzi aspektusú vizsgálatában nagyon csekély.

II. Elméletek az átalakulásról

R. J. Holton egy nemrégiben született, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet vizsgáló munkájában írja: „Természetesen többféle alternatíva létezik arra vonatkozóan, hogy elméletileg hogyan vizsgáljuk a nyugati társadalom jellegében az elmúlt 200 évben végbement változásokat, és ebből adódóan sokféle elképzelés van arról a jelenségről, amelynek a felbukását a társadalmi változások elméletének meg kell magyaráznia” (Holton, 1985, 5. old.). Az elméleti érvelések három alaptípusát különböztethetjük el vizsgálódásunk szemszögéből.

I. A tőkés gazdaság és társadalom fejlődésének piaci modelljei.

II. A sokféle, s gyakran egymásnak ellentmondó marxista modellek. Ezek a történelmi materializmus szemléletmódjára építenek, de lényegesen különböznek egymástól a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet okainak magyarázatában.

III. A többé-kevésbé eklektikus elméletek köre, melyek mind a piaci, mind a materialista elképzelésekre, esetenként újabb strukturalista és humanista szemléletű munkákra is építenek.

Ezen irányzatok mindegyike hasznos betekintést nyújt a kapitalizmus természetébe és folyamatába a kora modernkori és modernkori Európában. Bármelyik koncepciót alkalmazzuk, nem kétséges, hogy a 16. századtól (vagy talán már korábban) olyan lényeges változások egész sora történt Európában, melyeknek mélyreható befolyásuk volt a termelési viszonyok jellegére. Hatásuk különösen nyilvánvaló a tulajdon és az erőforrások feletti ellenőrzés megváltozásában, nevezetesen a föld, a munka és a tőke,

a tőke körforgásában és az Európán belüli centrum földrajzi eltolódásában. A kapitalizmus fogalmának nagyon sokféle értelmezése és definíciója létezik. Gregory a következőképpen határozta meg: „a gazdasági és társadalmi szervezet olyan történelmileg specifikus formája, amelyben a közvetlen termelő el van különítve mind az általa működtetett munkaeszközöktől, mind a munkatárgyaktól. Ez az elkülönítés abban nyilvánul meg, hogy a közvetlen termelő munkaereje áruvá válik, melynek adás-vételét az árak jelzéseire épülő munkaerőpiac határozza meg.” (Gregory, 1981, 26. old.) Ez a definíció talán nem mindenütt alkalmazható Európában, így például Dánia esetében, ahol az 1781–1800 közötti reformok után nehéz azt mondani a parasztságról, hogy meg van fosztva a termelési eszközöktől, vagy termékeiktől.

A kifejlett ipari katpitalizmushoz vezető út hosszadalmas volt, épp ezért globális és regionális kronológiája nagyon fontos. A kapitalista fejlődés kronológiáját Levine (1975) körvonalazta. Ő három szakaszt különített el. Az első szakasz az eredeti felhalmozás, melynek során kevés technikai változás történik, s ez behatárolja a tőke expanzióját. A második szakasz a tőke „abszolút koncentrációja” abban az értelemben, hogy a technológiai fejlődés szám szerint kevesebb, de nagyobb méretű vállalkozásokat eredményez, és a fluktuáló piacokon az árverseny korlátokat szab a tőke bővülésének. A végső szakasz a „monopolkapitalizmus”, melyben az abszolút koncentráció elveszti túlsúlyát és a tőkeexpanzió gyorsabb, mint a piacbővülés. Mi itt most csak az első két fázissal foglalkozunk. Az eredeti felhalmozás magába foglalja a „paraszt” elválasztását a termelési eszközöktől és az egyes termelési egységek lassú tőkefelhalmozását és a kereskedők szerepét a tőkekoncentrációban. Ez utóbbi különösen fontos. Ennek következtében „a teljes kereskedelmi tőke jelentős, esetenként túlnyomó része a kereskedelembe fektetődik be újra. A kereskedelmi tőke növekedését nem korlátozza a hazai, csak a világpiac, ami a kereskedők tevékenységének a terméke (Levine, 1975, 55. old.).

Levine koncepciója a tőkés fejlődés szakaszairól problematikusnak tűnik, különösen amiatt, hogy a tőkés fejlődést olyan jelenségekkel azonosítja, mint az eredeti felhalmozás és a monopoltőke, melyeknek kevés elméleti tartalmuk van. Ezeket a problémákat nemrégiben Beck vetette fel. (Beck, 1984). Szintén kiemelt szerepe van Levine elméletében a kapitalizmus történeti földrajzának, mivel a kapitalizmus lényeges változásokat okozott a termelés térbeli elhelyezkedésében, s valójában az országok és régiók gazdasági és politikai jelentőségében. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell a felemelkedő kapitalizmus hatalmi viszonyainak különböző formáira, kölcsönös tekintettel az abszolutizmusra és a nemzeti államok felemelkedésére. Ezekre a témákra később térünk vissza.

A piac koncepciói

A korábban említett elméletek első csoportja a piacra és a piaci erőkre koncentrált, klasszikus és neoklasszikus közgazdasági iskolákra építve, elsősorban Adam Smith-re. Az effajta koncepciók különösen hathatósak annak ábrázolásában, hogy hogyan alakult ki a nyugat-európai gazdasági fölény. Különösen az amerikai gazdaságtörténészek alkalmazzák előszeretettel a neoklasszikus tradíciót. North és Thomas könyve „The rise of the Western World” (1979) ilyen típusú munka. Ebben ők megkísérlik „egy

átfogó analitikus keret felállítását, hogy megvizsgáljuk és megmagyarázzuk a nyugati világ felemelkedését, egy olyan keretet, amely konzisztens és kiegészíti a standard neoklasszikus elméletet” (VII. old.). Őket elsősorban a magántulajdon fejlődése érdekli, azaz a föld feletti egyéni tulajdon, ellenőrzés és használat – szemben a közösségi használattal. Véleményük szerint ezt a fejlődést jelentős mértékben elősegítette az állam, amely „sikeres” esetekben megteremtette a földszerzés jogi feltételeit. A kapitalizmus e típusának térbelileg és időbelileg egyenetlen elterjedése Európában szorosan összefüggött az egyes régiók és országok eltérő demográfiai helyzetével. Sikeres esetekben, mint Anglia és Hollandia, az alacsony mezőgazdasági termelékenység korlátját olyan innovációs politikával törték át, amely nagyobb teret nyújtott az ambíciózus egyéneknek. Így: „Anglia, a kedvezőtlen indulás után, 1700-ra eljutott a tartós növekedés szakaszába. Hatékony tulajdonjogi rendszert alakítottak ki, beépítve azt az általános jogrendszerbe. A termelési tényezők piacán és a termékpiacon eltávolították az allokációt hátráltató akadályokat. Anglia elkezdte védeni a magántulajdont a tudás szintjén is, a szabadalmi törvény révén” (156. old.).

Ezzel szemben Franciaország és Spanyolország esetében a nem elég hatékony tulajdonjogi rendszerek – főként a fiskális politikák jellege miatt – nem biztosították a megfelelő feltételeket a gazdasági növekedés számára. Ennek következtében az agrárkapitalizmus késve és sokkal korlátozottabban jelent meg.

A neoklasszikus iskola

A neoklasszikus, a neosmithianus, vagy demográfiai-ökológiai iskola központi témája a népesség és az erőforrások, különösen a föld közötti kapcsolat. Központi feltételezése ezeknek az irányzatoknak az egyensúlyi állapot az emberek és a föld eltartóképesége között, beleértve azt is, hogy nagy katasztrófák vagy más rendkívüli esetekben, amikor az egyensúly időszakosan felborul, immanens tendencia az egyensúly helyreállítása. Ez a típusú megközelítés a legszélsőségesebb, a „legheroikusabb” formájában alapvető oksági összefüggést tulajdonít az összes népesség és a mezőgazdasági változások között, és úgy tűnik, hogy még a legkifinomultabb változatok is nagymértékben építenek a malthusianus modellekre. A lényege az ilyen típusú munkáknak – mint ezt Franciaországban Le Roy Ladurie és más, az Annales iskolához tartozók példázzák, vagy Abel az NSZK-ban, Boserup Dániában – Holton szerint, az a gondolat, hogy „a premodern gazdaságok periodikus létfenntartási válságokkal küszködtek, ezeket expanziós szakaszok követték, amelyek végül is újabb létfenntartási válságokkal zárultak, hacsak közben nem történt valamiféle áttérés a kapitalizmus irányába. Válságok akkor keletkeznek, amikor ellentmondás keletkezik a népességnövekedés természetes tendenciája és az elérhető föld csökkenő hozadéka között. A mezőgazdaság termelékenységének alacsony szintjén az ilyen válságok demográfiai összeomlást eredményeztek, s ez hosszabb távon korigálta a túlnépesedést, így megújította a demográfiai és gazdasági expanzió bázisát” (Holton, 1985, 55. old.). Ebből a csapdából a kiutat csak egy hatékonyabb termelési rendszer biztosíthatta – a kapitalista piacgazdaság, biztosítva egy társadalmi osztálynak a javak magántulajdonosi használatát. A döntő magyarázó elem a piac felemelkedése, és a piac azon tulajdonsága, hogy biztosítja a szűkös erőforrások hatékony felhasználását.

A történeti változások vizsgálatának ez a módszere nagyon hasznos a történészek és geográfusok számára, s ezért nem szabad leegyszerűsíteni és lebecsülni. Módszereit, koncepcióit és technikáit gyakran finomítják. Jelentős előrehaladás történt például az elmúlt korszakok népességének demográfiai jellemzőire vonatkozóan, beleértve a család- és háztartás-rekonstrukciót (Wrigley és Schafield, 1981). Amikor ezt az irányzatot fontos kulturális tényezőkkel kapcsolják össze – így pl. Le Roy Ladurie vagy Braudel – különösen meggyőző elemzést biztosít. Mégis ez a megközelítés számos kérdést megválaszolatlanul hagy és olyan magyarázatokat ad, melyek nem mindig kielégítőek. Ráadásul hajlamos a változásokat lineárisnak tekinteni, túlzottan támaszkodik részben meghatározatlan hatóerőkre és a technológiai innovációk esetében az egyénre mint a magyarázat tényezőire. Ezek és más kritikák vezettek a *Past and Present* című folyóiratban 1976–1982 között azokhoz a vitákhoz, melyet Robert Brenner, amerikai gazdaságtörténész vezetett az agrártársadalom osztálystruktúrájáról és a preindusztriális Európa gazdasági fejlődéséről. Ezeknek a vitáknak a felidézése elvezet bennünket a marxista típusú elemzésekhez.

A marxista megközelítések

Ennek a rövid áttekintésnek már a kezdetén hangsúlyoznunk kell, hogy sokféle marxista indíttatású megközelítés született a kapitalizmusba való átmenetről. Azt is érdemes megjegyeznünk, hogy bizonyos átfedés is tapasztalható a marxista és a neoklasszikus elméletek között.

Nem lehet elégszer hangsúlyozni a történelmi materializmus időbelileg specifikus jellegét, különösen ha a viták az agrárkapitalizmust és a kultúrtájakat érintik. Ebből a szempontból fontos Harvey megfigyelése: „Bármilyen földrajzi tájat vagy térbeli-földrajzi viszonyokat a múltbeli történelmi fejlődés eredményének kell tekinteni.” Ez utóbbi társadalmi folyamat, s így a földfelszín bizonyos darabjának földrajza elsősorban és meghatározóan az ott létrejött társadalom jellegétől függ. „A különböző termelési módokkal jellemezhető társadalmak megteremtik a rájuk jellemző földrajzi viszonyokat.” (Harvey, 1981, 210. old.) Fontos hangsúlyoznunk a kapitalizmus koncepciójának a földrajzilag – csakúgy mint gazdaságilag – jelentős változatait. Az ilyen – geográfusok által írt – munkák viszonylag ritkák, de az úttörő jellegű és rendkívül értékes munkák között kell említenünk; Harvey: *Limits to Capital* (1982), Dunford és Perrons: *The Arena of Capital* (1983).

A marxista megközelítések két alapvető témája: milyen módon váltotta fel a feudális termelési módot a kapitalizmus, és magának a kapitalizmusnak a jellege. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet érintő vita rendkívül széles körű. Két alapvető feltevésből indul ki, ezeket itt csak vázlatosan foglaljuk össze. Az első a belső ellentmondás tézise, mely azt sugallja, hogy a feudalizmus belső ellentmondásai miatt omlott össze, nevezetesen a termelés társadalmi viszonyainak válsága – a munkaerő túlzott kizsákmányolásának következtében (Dobb, 1946.). Ez a tézis erőteljesen épít a *Das Kapital* első kötetében kifejtett, eredeti tőkefelhalmozás koncepciójára, mely hangsúlyozza a feudális osztályok közötti harcot a többletért, s a termelési viszonyok primátusát; a fő társadalmi változásokat ebből vezeti le. Ennek az alapvető koncepciónak a fő képviselője Robert Brenner, aki a *Past and Present*-ben indított

el nagyon ösztönző vitát e témáról (Brenner, 1976, 1982). Brenner érvelése szerint a feudalizmusban „egy beépített, hosszútávú trend létezett a munkatermelékenység csökkenésére és végső fokon egy széles körű társadalmi-gazdasági válságra” (Brenner, 1982, 17. old.). Ezt felváltotta a tőkés termelési mód – a cserére való termelés rendszere, szükségyszerűvé téve a versenyt a termelők között, a specializációt, a tőkefelhalmozást, az értéktöbblet elvonását gazdasági kényszer által és földbirtokos-tőkés bérlő bérmunkás viszony megteremtését.

Az agrárkapitalizmusnak ez a formája Angliában viszonylag hamar megjelent. Brenner tézise részben azoknak az irányzatoknak a cáfolatát és elutasítását jelentette, melyek a mezőgazdaság átalakulását Európában – szerinte – demográfiai és neomalthusianus interrációkkal kapcsolták össze. Így E. L. Jones, M. Postan, Le Roy Ladurie és mások munkáit. Brenner szerint az agrárkapitalizmus különbségei a korai modern időszakban Anglia és Franciaország esetében az osztályküzdelmek eltérő eredményének tulajdoníthatók. Sok feltevését, az úgynevezett neomalthusianusok, sőt más marxista szerzők is, mint például Bois, megkérdőjelezték (Bois, 1978.). Ezek a kritikák már kevésbé jogosak Brenner 1982-es tanulmányára. Brenner azonban még fenntartja azt a véleményét, hogy „Európa különböző régióiban az új gazdasági expanzió lehetőségeire és veszélyeire adott különböző gazdasági válaszokat alapvetően a mezőgazdasági tulajdonjogok rendezési módja, a többlet elvonásának rendszerei határozták meg. Ez utóbbiak a földesúri jövedelmek késő középkori válsága után keletkeztek ... és jelentős mértékben tükrözték az agrárszféra különböző hosszútávú osztályképződési folyamatainak és osztályharcainak a végeredményét” (Brenner, 1982, 68–69. old.). Az osztálystruktúra történelmi változása az a döntő tényező, amely maga után vonja a föld és a munkaerő áruvá válását. Ezért a tulajdonjog és a termelés társadalmi viszonyainak a jelentősége mellett hozzátehetjük, hogy a földpiacok történeti földrajzi vizsgálatára is szükség van. Az ilyen szemléletet számos vonatkozásban lehet bírálni, beleértve a leegyszerűsített gazdasági determinizmusra való hagyatkozás túlzásait, az empirikus bizonyítékok szegényességét, a nagy termelési egységek létrejöttének eltúlzását. Az agrárkapitalizmus realitásának részletesebb elemzéséhez keveset nyújt – kivéve a bérmunkás viszony elemzését –, és a regionális szemléletmód csak elnagyolt formában jelenik meg. Searle (1986) egy nemrégén készült tanulmányában megerősíti azoknak a kritikáját, „akik szerint Brenner alábecsülte az angol parasztság szolidaritását és kohézióját a korai modern korszakban, s ezáltal túlhangsúlyozta a földesúri akció szerepét a kapitalista átalakulásban”. A tulajdonjogra építő szemlélet talán követhető részben éppen amiatt, hogy ez hasonló alapot ajánl mint bizonyos nem marxista tanulmányok, így pl. North és Thomas könyve.

A kapitalizmusba való átmenetnek egy másik, eltérő változata a különféleképpen elnevezett; externalista, merkantilista vagy cserearányok elmélete. Ezen érvelés szerint a feudalizmus a távolsági kereskedelem intenzívebbé válásának hatására bomlott fel, ideértve a városok növekedését és pénzforgalmát. Ennek a tézisnek a képviselői érdekes csoportot alkotnak. Így pl. Pirenne (akinek a nézetei már kevésbé találhatnak visszhangra, mint korábban) és Braudel, aki újraforgalmazta az európai kapitalizmus kialakulásában a kereskedelem szerepét (Braudel, 1982). A kapitalizmus azon koncepciójának – mi szerint az a cserére, a profitért való termelés rendszere, egy olyan rendszer, melynek expanziója a világméretű munkamegosztásra és kereskedelemre épül – Sweezy és

Wallerstein a fő képviselője. Sweezy – a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet fő mozgató tényezőjét illetően – már 1950-ben publikálta a vitát elindító tanulmányát. Wallerstein (1974, 1980, 1983, 1984) munkái szellemi rokonságot mutatnak Braudel kötetivel: *Civilisation and Capitalism: The Perspective of the World* (volume III), (Braudel, 1984).

Wallerstein szerint: „A kései 15. és korai 16. században jött létre az, amit mi európai világgazdaságnak nevezhetünk” (Wallerstein, 1974, 15. old.). Ezt a kapitalista világgazdaságot úgy tekinti mint valamiféle világpiacot, egy meghatározott történeti valóságot, melynek intenzifikálódása hozzájárult a világméretű munkamegosztáshoz. A 15. századi Európából kiindulva a rendszer fizikai kiterjedése azt jelentette, hogy a 19. század végére az egész világot befolyásolta. Ez a koncepció, amely mind az Annales iskola, mind a neomarxista szemléletmódját tükrözi (nevezetesen a függőségi elmélet, a fejlődéselmélet és a perifériális kapitalizmus elmélete), az eltérő gazdasági fejlődést a profitért való termelés rendszerének vagy rendszereinek a piaci allokációs folyamaton keresztül történő működésének tulajdonítja. Az áruügyletek befolyásolják a globális munkamegosztást és az ebből eredő elkülönülést centrum területekre és perifériákra, s a centrum az egyenlőtlen csere révén megszerzi az egész rendszer érték többletének nagy részét. A korai modern Európa esetében a centrum észak-nyugat volt, a periféria pedig keleten és a déli féltéke újonnan gyarmatosított régióiban. Dodgshon az elméletet igen találó módon a következőképp foglalta össze: „Nyugat-Európa centrum területein vagy bérmunkára, vagy önálló egzisztenciákra épülő rendszerek léteztek. A periférián, azaz a Nyugat-Indiai szigetvilágban, Észak- és Dél-Amerikában rabszolga vagy kényszermunkára épülő rendszerek voltak. A köztes térségekben, mint pl. Itália és Franciaország a részes művelés formája a jellemző (Dodgshon, 1977, 9. old.). Az érvelés bizonyos értelemben demográfiai alapoza, ebből eredhet Brenner érvelése, hogy a Wallerstein féle koncepció neosmithianus (azon az alapon, hogy a centrum versenyképes jellegét a szabad bérmunkások számának növekedése határozta meg – így reagálva az egyre növekvő népsűrűsögre). Kétségtelen, hogy a Wallerstein-i tézis nagyon fontos és befolyásos.

Miközben az európai agrárkapitalizmus jellegére vonatkozó vitáknak hasznos általános nézőpontot ad, e koncepció mégis heves kritika tárgya. A nézetkülönbségek a következők: a vilárendszer fejlődésének kronológiáját vitatják, felróják, hogy nem pontosítja a piac szerepét a térbeli differenciálódásban, nem fordít kellő figyelmet a politikai és katonai tényezőkre és a változások kulturális dimenzióira. Az éles támadás általában a csereelméletre vonatkozik, vagyis a nemzetközi kereskedelem és munkamegosztás nem teremt szükségszerűen kapitalista termelési módot. Ezt már Marx is felismerte, aki úgy érvelt, hogy a kereskedelmi tőke önmagában nem volt elégséges, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet befolyásolja. A további kritikák arra vonatkoznak, hogy nem hangsúlyozza kellőképpen az intézmények, illetve az egyének szerepét. A Wallerstein tézis fő kritikusai Dodgshon (1977), Aronowitz (1981), Holton (1981, 1985), Brenner (1977, 1902) és Wolf (1982).

Egy, a további előrehaladás szempontjából fontos utat már felismert Wallerstein, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a világszint mellett más léptékben is a kapitalizmus térbeli terjedésének és keveredésének, beleértve a háztartások szintjét és ehhez kapcsolódóan a munkaerő újatermelődésének folyamatait. A háztartás mint termelési

egység iránt mostanában erőteljes érdeklődés mutatkozik és alkalmazásának lehetőségét a kapitalizmus történeti vizsgálatában Schiel (1984) körvonalazta. Sokat tanulhatunk ebben a vonatkozásban a szociálintropológusok történeti munkáiból. A marxista elmélet alkalmazásában a mikro- és mezo-szint fontosságát Thrift emelte ki (1983), Wolf (1982) pedig a kapitalizmus történeti feltételeinek összetett jellegét hangsúlyozta, idézve Mandel definícióját a kapitalizmus által meghatározott világrendszer-ről: „a kapitalista, félkapitalista és prekapitalista termelési viszonyok olyan kimunkált rendszere, melyeket a tőkés csereviszonyok kapcsolnak egymáshoz és a tőkés világpiac határoz meg” (Mandel, 1978 a, 48. old.).

A kapitalista csereviszonyok koncepciójának egy módosított alkalmazása – mely a cserére termelt árukra koncentrálna (az agrárkapitalizmus esetében mezőgazdasági javak), ezt összekapcsolja a termelési egységek tanulmányozásával, a piacok dinamizmusával, a tőke körforgásával, a kezdeményezésekkel és döntésekkel – igen vonzó perspektíva. Ennek végeredménye lehet majd az agrárkapitalizmus megértése – mint az áruterelés olyan dinamikus rendszere, mely a korai modern és modern időszakban folyamatosan újrastrukturálódik a nemzeti és nemzetközi munkamegosztás rendszerében.

III. Az állam viszonya a kapitalizmushoz

A konferencia témájához kapcsolódva – az abszolutista állam szerepe a kapitalizmusban – helyénvaló, hogy rövid áttekintést adjunk az állam és kapitalizmus kapcsolatát vizsgáló munkákról, s végül a bevezető részben vázolt alternatív teóriák közül az eklektikus marxista és a nem marxista koncepciókat is elemezzük.

Az abszolutista állam felemelkedése

Sok, Európa történeti földrajzával és gazdaságtörténetével foglalkozó munka jogosan emeli ki a kormányzat formáit és az államformákat mint a tőkés termelési mód létrejöttét ösztönző tényezőket. Ez az érdeklődés jellemző mind a marxista, mind a nem marxista teoretikusokra. Az egyik kiindulópont szerint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során a hatalomnak az abszolutista uralkodó kezében történő fokozatos koncentrációja figyelhető meg, a feudalizmus olyan alapvető jellemzőiről történő lemondás következtében mint a jobbágyság. Ez pedig elősegítette az áruterelőviszonyok létrejöttét. Ezért „az abszolutizmus térhódítása összekapcsolódva a magántulajdon jogi kodifikálásának adaptálásával – még akkor is ha ez utóbbi a feudális földbirtokos osztály érdekében történt – megteremtette a kapitalizmus kialakulásának előfeltételeit” (Martin, 1983, p. 104.).

Az ilyen jellegű érvelés Perry Andersonnak (1974) az abszolutista állam fejlődéstörténetét vizsgáló könyvéhez kapcsolható. Mivel az ő munkája, úgy tűnik, marxista, weberista és egyéb megközelítéseket is magába foglal, ezért eklektikus marxistának nevezik. Szerinte az abszolutista állam létrejötte lehetővé tette a tőke és tulajdon felhalmozódását azok kezében, akik végül is majd az abszolút monarchiák forradalmi megdöntéséért és a nyíltan kapitalista nemzetállam bevezetéséért felelősek. Az abszolutista uralkodók és tanácsadók támogatták az új iparágak bevezetését, az ambíciózus

új földhasznosítási formákat, az állandó hadseregek létrehozását és ezzel megszólalt a feudalizmus lélekharangja. Az Anderson tézis ellen számos elméleti érvet hoztak – ezek részletezésére itt nincs módunk (lásd Holton, 1985.). Aminek a mi elemzésünk szempontjából a legnagyobb jelentősége van, Andersonnak azon gondolata, hogy a posztf feudális állam formájának alapvető szerepe volt a kapitalizmus nyugat-európai térhódításában. Bár felvetik például, hogy a kisebb államokban (pl. Anglia és Németalföld) a tőkés fejlődés lehetősége nagyobb volt, mint a nagyobb abszolutista államok, Spanyolország és Franciaország esetében.

Holton egy nemrég készített hasznos áttekintésében felveti „nincs egyáltalán szoros kapcsolat a posztf feudális állam meghatározott formája (pl. abszolutista, alkotmányos monarchia, szövetségi köztársaság) és a kapitalizmusba való sikeres átmenet között ... Miközben a sikeres átmenet nyilvánvalóan egy 'nemzeti' keretet igényelt, az egyetlen közös jellemzője a sikeres európai példának a centralizáció és a nemzeti kohézió hatékony szintje ” (Holton, 1984. 185–186. old.). A kapitalizmusba való átmenet során az állam által érzékelt strukturális és kulturális változások lényeges alkotóelemét képezik az agrárkapitalizmus tanulmányozásának, csakúgy, mint az európai államok rendszerének mint egésznek a létrejötte – kezdve az eredetével, a „centrumterületek” sorával, egy olyan rendszerig, melyet a kulturális és gazdasági koherencia szintje jellemez (Jones, 1981.). Tisztán az állami politika hatásainak leírása azonban nem elégséges. A 17. századi Európában addig nem művelt területek művelésbe vétele tipikus módszereinek megértése szükségessé teszi a látens kapitalizmus komplex összefüggéseinek figyelembevételét, így a technikai találmányok terjedése mellett az osztály, a tulajdonjogok, a politika és hatalom kérdéseit. Például ahhoz, hogy Kelet-Anglia mocsárvidékeinek lecsapolását megértsük, ismernünk kell a kormányzat fiskális igényeit és a földhasználati jogok kapitalista kisajátításának társadalmi következményeit, csakúgy, mint a lecsapolást irányító holland szakemberek technikai ismereteit.

A struktúraelmélet

A múltbeli változások alapvető szakaszainak ökológiai és marxista szemléletű magyarázataival szembeni elégedetlenség – különösen az egyén szerepének nyilvánvaló mellőzése – miatt a humán geográfiában és a történeti földrajzban viták alakultak ki az egyén és a struktúra viszonyáról (Gregory, 1981 c, Giddens, 1981, 1984.).

Sajnos eddig kevés kísérlet történt arra, hogy a strukturálódás koncepcióját (concept of structuration) az Európára vonatkozó kutatások során alkalmazzák. Az eddigi egyetlen kísérlet Angliában született (Gregson, 1984). A struktúraelméletek valójában megkísérlik bekapcsolni az egyént a történelembe és a földrajzba, vizsgálva a változásokkal kapcsolatos és a változásokban résztvevő egyének és csoportok életét, társadalmi jellemzőiket, munka- és élettevékenységüket, kapcsolódásukat a társadalom intézményeihez. A strukturálódás elmélete bonyolult és összetett jellege ellenére rendkívül fontos a jövőbeni történeti és földrajzi kutatások szempontjából. A vita folytatódni fog, és ezt érdeklődéssel kell figyelniünk. Ennek a megközelítésnek a lényege a tevékenység és struktúra közötti dialektika a térben rögzített emberi tapasztalatok vizsgálatában – s ebbe beleértendők a tevékenység nem ismert és nem szándékos következményei. E koncepció filozófiai alapja a Kant által kidolgozott idő és tér elképzelés elutasításából indul ki.

Néhány példa az alternatív elmélet alkalmazására

Két témát vetnék fel az alternatív elméletek alkalmazására – a protoindustrializációt és a bekerítéseket (a közlegelők magán kisajátítását).

A protoindustrializáció koncepcióját széles körű érdeklődés kíséri a 70-es évek óta, bár a falusi ipar és a duális gazdaság vizsgálata sokkal régibb múltra tekint vissza. Széles körben elismert az ipar sokféle formájának léte Európában a gyáriparra épülő termelés megjelenése előtt. A falusi ipar ilyen vagy olyan formája úgy tűnik mindenütt jelen volt. Thirsk (1961) korai munkája a vidéki iparból a falusi ipar létrejöttét a túlnépesedés, a marginális mezőgazdasági környezet, a létfenntartási problémák, a gyenge földesúri ellenőrzés, az öröklődéskor a többfelé osztandó, elaprózódó föld együttes hatásának tulajdonította.

E. L. Jones továbbfejlesztve ezt a tézist, feltárta Anglia inséges területeit a 16. századtól kezdődően és jelezte az intenzív gabonatermesztésre specializálódott és többletmunkaerővel jellemezhető, legeltető állattenyésztésre és kiegészítő iparüzésre szakosodott térségek közötti növekvő különbségeket (Jones, 1968.). Ezeket a gondolatokat továbbépítve Jones az elemzésbe bevonta a környezeti és intézményi tényezők – nevezetesen a földtulajdon típusainak részletesebb vizsgálatát (Jones, 1977). A falusi ipar szezonális jellegét, a mezőgazdasági (állattenyésztés és földművelés) és ipari munka egymást kölcsönösen kiegészítő jellegét Mendels tanulmánya hangsúlyozta (Mendels, 1972.). Szerinte a falusi ipart a piaci kereslet – főként a régió kívüli és az exportpiacok – ösztönözték. Mint ismeretes Mendels használta először a protoindustrializáció fogalmát. Ez idáig az elmélet úgy tűnik a neoklasszikus közgazdasági elméletre és a demográfiai különbségekre épített. Mendels munkájának egyik fő hibája az a feltételezés, hogy a városi ipar fejlődését a céhek szigorú ellenőrzése akadályozta és ezért a pótlólagos munkaerőt és termelési lehetőségeket vidéken keresték. Számos tanulmány megkérdőjelezte mostanában ezt a feltételezést.

Más kutatók ettől eltérően alapjában marxista bázisra építettek, mint pl. Medick és Schlumbohm. Medick tanulmánya (1976) „The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant to industrial capitalism” (A protoindustrializációs családi gazdaság: a háztartás strukturális funkciója és az átmenet a paraszti családból az ipari kapitalizmusba) fontos tézis a családi formáció és az iparosodás közötti kapcsolatáról. Mikroszinten a család és a háztartás kulcselemnek tekinthető a rurális kapitalizmus kibontakozásában éppen azáltal, hogy a városi kereskedők az ő munkájuk által létrehozott értéktöbbletet elvonják.

Ahhoz, hogy az iparosítás folyamata ezen a szakaszon túllépjen azonban a termelés társadalmi viszonyának bérmunka viszonyokká való átalakulását igényli, s ha ez esetenként nem történt meg, ez a falusi ipar hanyatlását vonta maga után. Különbséget kell tenni a Kaufsystem és Verlagsystem között, az előbbi esetében független parasztokról és iparosokról van szó, akik pénzért a piacon eladják ipari termékeiket, melyeket saját nyersanyag és eszközök felhasználásával állítottak elő. Vagyis a termelők birtokolják a termelés eszközeit és rendelkeznek velük. A Verlagsystem esetében a kereskedő tőkés mint közvetítők biztosítják a nyersanyagokat, gépeket, a piacot és rendelkeznek a végtermék felett, bért vagy darabbért fizetnek, hitelt biztosítanak, s így a termelőket különböző mértékben elválasztják a termelési eszközöktől. Az egyik

rendszerből a másikba való átmenet érdekes és fontos folyamat. Ezt az általános megközelítésmódot Gregory (1981) gazdasági-strukturálisnak nevezi az ökológiai-funkcionálissal szemben.

A falusi ipar kialakulását nagyon széles körű irodalom tárgyalja, beleértve az áttekintéseket és esettanulmányokat, így pl. Clarkson (1985), Berg, Hudson és Sonenscher (1983), Langton és Hoppe (1983) és Butlin (1986). A klasszikus munka természetesen Kriedte, Medick és Schlumbohm kötete, melyet 1977-ben németül publikáltak először „Industrialisierung vor der Industrialisierung” címen, majd 1981-ben angolul publikálták az „Industrialisation before Industrialisation”. A „*Scandinavian Economic History Review* 1981-ben, a *Revue du Nord* pedig 1982-ben egy teljes számot szentelt e témának.

A protoindusztrializáció fogalmát és az egész koncepciót széles körben bírálják, túlzott linearitása miatt, a pontatlan regionális kronológia miatt, a városi ipar mellőzése miatt, olyan tényezők negligálása miatt mint a szokások és kultúra és amiatt, hogy a koncepció a nem európai régiók esetében alkalmazhatatlan. Például Perlin (1983) átfogó és korszakos jelentőségű munkájában a protoindusztrializáció koncepciójának Dél-Ázsiára való alkalmazhatóságát illetően leszögezi, hogy a fogalom elleplezi a különböző folyamatok és termelési viszonyok összetett jellegét és a termelőt és kereskedőt összekapcsoló fizetési módok formáinak és körülményeinek alapos vizsgálatát szorgalmazza. Houston és Snell (1984) a fogalom elhagyását tanácsolja és egy olyan megközelítésmód alkalmazását javasolja, amely jobban figyelembe veszi az iparfejlődés sokféleségét Európában. Ez kétségtelenül olyan vélemény, melyet megfontolásra érdemesnek tekinthetünk Shon (1982) Hornby és Oxenball (1982) és Hovland (1982) munkái alapján, melyek a skandináviai ipar regionálisan egymástól gyökeresen eltérő tapasztalatait illusztrálják.

Az agrárkapitalizmus egyik lényegi jellemzője az, hogy a földhasználati jogokat a népesség egy szűkebb csoportja kisajátítja. Ezeket a különféle folyamatokat általában a bekerítés fogalmával szokták jellemezni. Angliában jelentős előrehaladás történt a bekerítések előfordulásának vizsgálatában, főleg a 18. és 19. századra vonatkozóan (Turner, 1980). Itt nincs módunk a bekerítések részletes térbeli és időbeli vizsgálatára.

Az alábbi néhány megjegyzéssel az a célunk, hogy kiemeljük a bekerítések és azok hatásainak magyarázatára felhasznált elméletek által nyújtott különböző perspektívákat. A hagyományos vélemény azoknak a földművelési rendszereknek az alacsony hatékonyságát emeli ki, amelyek az *open field* rendszert felváltották a piaci nyomás hatására, a magánföldtulajdon megteremtésével a bekerítések révén, s így valóságos gazdasági előnyöket lehetett realizálni. A bekerítés formája a költségeket, az előnyöket és a fennálló hatalmi struktúrát tükrözte. Nagyrészt ilyen ökonomista megközelítésmódot vettek át a történeti földrajzosok és a gazdaságtörténészek többsége is – mellőzve a téma társadalmi dimenzióit. Bár Marxnak a témára vonatkozó leegyszerűsítő nézeteit az empirikus vizsgálatok alapján nagyrészt elvetették, a marxista megközelítésmódok mégis értékesek. Például E. P. Thompson úgy tekinti a bekerítéseket mint egy jóval tágabb folyamat – a tulajdon státuszok és viszonyok – kapitalista újraértelmezését (Thomson, 1975). Ezt a felfogást megerősítette Thirsk nemrégén egy más perspektívából kiindulva (Thirsk 1985). Szerinte a növekvő számú egyéni döntéseket a 17. század végén és 18. században az angol parlament elfogadta, hogy lehetővé tegye

a földtulajdonosoknak tulajdonuk megvédését és megerősítését.” A magánkezdeményezésű bekerítések egy típust képeztek a nagy egészen belül, mégis a többi formához képest jelentőségük sokkal nagyobb (380. old.).

A korai modern Angliában a bekerítési törekvések fokozódó eredményességét egyesek úgy tekintik mint annak a bizonyítékát, hogy az állam nem volt képes megoldani a parasztek tulajdonjogának a védelmét a kapitalizmus támadásával szemben. Ezt a kudarcot az állam, a gazdaság és az osztályküzdelmek közötti bonyolult kapcsolatok determinálták. Ezt a témát Martin (1983) elemezte és illusztrálta utalva a Midland-i bekerítések elleni lázadásokra a korai 17. században. Ezeket a lázadásokat ő olyan kísérleteknek tekinti, amelyek megpróbálták megfordítani a parasztság, a földbirtokos osztályok és az állam közötti megváltozott kapcsolatokat. Az állam a 16. században politikai stabilitásra törekedett, törvényesen védve a paraszti kisegzisztenciákat. A korai 17. századra a földbirtokosok érdekei háttérbe szorították az állam érdekeit. A földbirtokos osztályok politikai képviselői az előrelépést az egyéni tulajdonviszonyokban, a bekerítésekben és a mezőgazdasági fejlesztésben látták. Az abszolutista államstruktúrát elsöpörte az angol polgári forradalom.

A bekerítések iránt megnyilvánuló felfokozott érdeklődést tükrözi Turnernek a parlament által jóváhagyott bekerítéseket vizsgáló, közelmúltban publikált tanulmánya. Szerinte a bekerítés „regresszív társadalmi adó, kétséges hatékonysági előnyökkel” (Martin 1983). Tribe (1981) tanulmánya a bekerítéseket az angol agrárkapitalizmus kontextusában elemezte. A falusi tiltakozásokat és felkeléseket vizsgáló tanulmányok száma növekszik, ezek között meg kell említenünk Charlesworth munkáját: „Atlas of Rural Protest in Britain (1981)” (A falusi tiltakozások atlasza). Nemrégben Neeson egy érdekes tanulmányában a parlament által jóváhagyott bekerítések elleni tiltakozásokat elemezte Northamptonshire-ben (Neeson, 1984), bemutatva, hogy a bekerítések sokkal népszerűtlenebbek voltak, mint azt néhány hagyományos szemléletű elemzés elhitette velünk és hogy a bekerítések megakadályozása és késleltetése sok helyen jellemző volt.

Végül egy zárómegjegyzés a témáról: sokkal több figyelmet kell fordítani a bekerítések társadalmi formáció szintű összefüggéseire és a mezőgazdaság technikai fejlődésére. A mezőgazdaság fejlődése nem személytelen dolog; a társadalmi, kulturális és politikai viszonyok széles körével kapcsolódik össze, ezek egy része közvetlenül kifejeződik magában a kultúrtájban, s ezt a tényt figyelembe kell venni és elemezni szükséges. Az angol körülmények között az összefüggések nem redukálhatók le egyszerűen a mezőgazdaság technikai innovációjára. A tökéletesítés „divatos” volt, úgy vélték ez vezet a társadalmi haladáshoz, ezzel szemben azokat, akik nem módosítottak és javítottak a termelésben, nevezetesen a kisfarmerek, megrótták, mondván, hogy nem tudják követni a kor szellemét (a 18. századét), mely az emberi kezdeményezéseket dicsérte és összekapcsolta az újjal, a tudással és a nemzet boldogulásával. A „tökéletesítés” eszméje osztályspecifikus volt. Ebben a vonatkozásban példászerű Raymond Williams könyve a „The Country and the City” (1973).

IV. Az idő, a tér és lépték

Ezekre a témákra nagyon kevés tér marad, de néhány rövid megjegyzést kell tennünk. Az európai kutatókat azokra a nehézségekre szeretném figyelmeztetni, melyek abból származnak, hogy olyan elméletekre építenek, amelyek nagyon nagy vagy nagyon kicsi földrajzi léptékekben használhatók, ugyanakkor vagy túl hosszú vagy túl rövid időszakra vonatkoznak. Ami az idő tényezőt illeti: több figyelmet kell fordítani a termelés mutatószámainak periodikusságára, valamint a termelés és elosztás időbeli különbségére. Például a kapitalizmus hosszú és rövid hullámai közötti összefüggések alaposabb kutatást igényelnek. Mint Mandel (1978 b) felvetette, a marxisták hajlottak arra, hogy mellőzzék a hosszú hullámok szerepét a kapitalizmus történetében, pedig a hosszú hullámok elmélete marxista eredetű.

A lépték kérdését a történelmi materializmus koncepciója alapján Kerans (1984) vetette fel; „a történelmi földrajz és a történelmi materializmus közötti viszonyt nem lehet az elméletet a történelemmel szembeállítva megragadni. ... Újra kell kezdeni a „dialógust” a tények és elméletek között, hogy a történelmi materializmus olyan koncepcióját alakítsuk ki, amely léptékében és irányában jobban illeszkedik a humán geográfia központi témáihoz (416. old.).

S végül egy rövid zárómegjegyzés. Ebben a tanulmányban elsősorban azt próbáltam javasolni, hogy az elméletek széles köre létezik, melyeket tesztelnünk kell, és tovább kell fejleszteni az európai kultúrtájak látható és közvetetten érzékelhető arculatának tanulmányozásához. Egyetértek azzal a felfogással, hogy miközben az agrártörténetészek és a történelmi földrajzzal foglalkozók szélesebb elméleti megalapozásra törek-szenek, elméleti pozíciójuknak valamiféle kontinuitást és következetességet is tükrözni kell, hogy elkerüljék a nyers eklekticizmus vádját. Mégis, az elméletnek alapvető szerepe van abban, hogy megértsük és megmagyarázzuk a múlt agrártársadalmainak és kultúrtájainak a fejlődését.

(Conference for the Study of the Rural Landscape. Rastade, 1986. szeptember. Előadás.)

(Fordította: Timár Lajos)

IRODALOM:

- Anderson, P. (1974). *Lineages of the Absolutist State*. London.
- Aronowitz, S. (1981). A Metatheoretical critique of Immanuel Wallerstein's *The Modern World System – Theory and Society*, 10, 504–520.
- Baker, A. R. H. (1979). *Historical geography: a new beginning?*, – *Progress in Human Geography*, 4, 560–570.
- Baker, A. R. H. and Billinge, M. (eds.), (1982). *Period and Place. Research Methods in Historical Geography*. Cambridge.
- Baker, A. R. H. and Gregory, D. (eds), (1984). *Explorations in Historical Geography*. Cambridge.
- Beck, G., (1984). *Vorherrschende Wissenschaftliche Sichtweisen der Regionalpolitik in der Bundesrepublik Deutschland*, – *Jahrbuch der Geographischen Gesellschaft zu Hannover*, 11, 25–59.

- Berg, M., Hudson, P. and Sonenscher, M. (eds.)*, (1983). *Manufacture in town and country before the factory*. Cambridge.
- Bois, G.* (1975). *Against the New-Malthusian Orthodoxy, – Past and Present*, 79, 60–69.
- Braudel, F.* (1982). *Civilisation and Capitalism. 15th–18th Century, Vol. II: The Wheels of Commerce*. London.
- Braudel, F.* (1984). *Civilisation and Capitalism. 15th–18th Century, Vol. III: The Perspective of the World*. London.
- Brenner, R.* (1976). *Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe – Past and Present*, 70, 30–75.
- Brenner, R.* (1982). *The agrarian roots of European capitalism, – Past and Present*, 97, pp. 16–113.
- Butlin, R. A.* (1982). *The transformation of rural England, c. 1580–1800. A study in historical geography*. Oxford.
- Butlin, R. A.* (1986). *Early industrialisation in Europe: concepts and problems; – Geographical Journal* 152, 1, 1–8.
- Charlesworth, L. A.* (1985). *An Atlas of Rural Protest in Britain 1584–1900*. London.
- Chouinard, V., Fincher, R. and Webber, M.* (1984). *Empirical research in scientific human geography, – Progress in Human Geography*, 8(3), 347–380.
- Clarkson, L. A.* (1985). *Proto-Industrialization: the First Phase of Industrialization*. London.
- Dobb, M.* (1946). *Studies in the development of capitalism*. London.
- Dodgshon, R. A.* (1977). *The Modern World System. A Spatial Perspective, – Peasant Studies* VI, 1, 8–19.
- Dunford, M. and Perros, D.* (1983). *The Arena of Capital*. London.
- Giddens, A.* (1981). *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. London.
- Giddens, A.* (1984). *The Constitution of Society*. London.
- Gregory, D. J.* (1978). *Ideology, Science and Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981a). *Capitalism*, In: *Johnston, R. J. (ed.) The Dictionary of Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981b). *Protoindustrialisation*, In: *Johnston, R. J. (ed.) The Dictionary of Human Geography*. London.
- Gregory, D. J.* (1981c). *Human agency and human geography*, *Transactions, – Institute of British Geographers*, 6, 1–18.
- Gregory, D. J.* (1982). *Regional Transformation and Industrial Revolution*. London.
- Gregson, N.* (1984). *Continuity and change in agrarian organisation in north-west England, 1100–1800*, (Ph. D. thesis, University of Durham.)
- Harvey, D.* (1981). *Marxist geography*, In: *R. J. Johnston (ed.) The Dictionary of Human Geography*, 209–212.
- Harvey, D.* (1982). *Limits to Capital*. Oxford.
- Holton, R. J.* (1981). *Marxist theories of social change and the transition from feudalism to capitalism, – Theory and Society*, 10, 833–867.
- Holton, R. J.* (1985). *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London.
- Hornby, O. and Oxenbøll, E.* (1982). *Proto-industrialisation before industrialisation? The Danish case, – Scandinavian Economic History Review*, 30, 3–33.
- Hovland, E., Nordvik, H. W. and Tveite, S.* (1982). *Proto-industrialisation in Norway, 1750–1850; fact or fiction?, – Scandinavian Economic History Review*, 30, 45–56.
- Houston, R. A. B. and Snell, K. D. M.* (1984). *Proto-industrialisation? Cottage industry, social change and industrial revolution, – Historical Journal*, 27, 473–492.
- Johnson, R.* (1982). *Reading for the best Marx: history-writing and historical abstraction*, In: *Johnson, R., McLennan, G., Schwarz, B. and Sutton, D. (eds) Making Histories*, 153–201. London.
- Jones, E. L.* (1968). *Agricultural origins of industry, – Past and Present*, 40, 58–71.
- Jones, E. L.* (1977). *Environment, agriculture and industrialization in Europe, – Agricultural History*, 51, 491–502.
- Jones, E. L.* (1981). *The European miracle*.

- Kearns, G.* (1984). Making Space for Marx, – *Journal of Historical Geography*, 10, 4, 411–417.
- Kriedte, P., Medick, H. and Schlumbohm, J.* (1981) *Industrialisation before industrialisation*. Gottingen and Cambridge.
- Langton, J. and Hoppe, G.* (1983). *Town and Country in the Development of Early Modern Western Europe*. Geobooks, Norwich.
- Levine, D.* (1975). The Theory of the Growth of the Capitalist Economy, – *Economic Development and Cultural Change*, 24, 47–74.
- Lindlay, K.* (1982). *Fenland Riots and the English Revolution*. Cambridge.
- Mandel, E.* (1978a). *Late Capitalism*. London.
- Mandel, E.* (1978b). *Long Waves of Capitalist Development*. Cambridge.
- Martin, J. E.* (1983). *Feudalism to Capitalism. Peasant and landlord in English agrarian development*. London.
- Medick, H.* (1976). The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism, – *Social History*, 3, 291–315.
- Mendels, F. F.* (1972). Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process; – *Journal of Economic History*, 32, 241–261.
- Neeson, J. M.* (1984). The Opponents of Enclosure in Eighteenth-century Northamptonshire, – *Past and Present*, 105, 114–139.
- Nitz, H.-J.* (1984). Siedlungsgeographie als historisch – gesellschaftswissenschaftliche, – *Geographische Rundschau*, 36, 4., 162–169.
- North, D. C. and Thomas, R. P.* (1973). *The Rise of the Western World*. Cambridge.
- Perlin, F.* (1984). Proto-industrialisation and pre-colonial South Asia, – *Past and Present*, 98, 30–95.
- Schiel, T.* (1984). Development and underdevelopment of householdbased production in Europe, being chapter 7 of Smith, I. J., *Wallerstein, I. M. and Evers, H. D.* (eds.), (1984), *Households and the World Economy*. New York.
- Schlumbohm, J.* (1981). Relations of production – productive forces – crises in proto-industrialization, In: *Kriedte, Medick and Schlumbohm* (eds.), (1981), 94–125.
- Schon, L.* (1982). Proto-industrialisation and factories: textiles in Sweden in the mid-nineteenth century, – *Scandinavian Economic History Review*, 30, 57–71.
- Searle, C.* (1986). The Cumbrian Customary Economy in the Eighteenth Century, – *Past and Present* 100, 106–133.
- Simms, A.* (1982). European perspectives on rural landscape, – *Historical Geography* 8, 4, 409–412.
- Seezy, P.* (1950). The Transition from Feudalism to Capitalism, – *Science and Society*, 14, 134–156.
- Thirsk, J.* (1961). Industries in the countryside, In: *Fisher, F. J.* (ed.), *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, 70–80.
- Thirsk, J.* (1985). *Agricultural Policy: Public Debate and Legislation*, being chapter 16 of *Thirsk, J.* (ed.), *The Agrarian History of England and Wales V. II. 1640–1750. Agrarian Change*. Cambridge.
- Thompson, E. P.* (1975). *Whigs and Hunters*. London.
- Thrift, N. J.* (1983). On the determination of social action in space and time, – *Society and Space*, 1, 23–57.
- Tribe, K.* (1981). *Genealogies of Capitalism*. London.
- Turner, M.* (1980). *English Parliamentary Enclosure*. Folkestone (Dawson).
- Turner, M.* (1983). Sitting on the fence of Parliamentary Enclosure: a regressive social tax with problematic efficiency gains, In: *Agricultural History: papers presented to the Economic History Society Conference*, 36–55.
- Unwin, T.* (1984). Through a glass darkly, – *Progress in Human Geography* 8(3), 423–428.
- Wallerstein, I.* (1974). *The Modern World – System I*. New York.
- Wallerstein, I.* (1980). *The Modern World – System II*. New York.
- Wallerstein, I.* (1983). *Historical Capitalism*. New York.

Williams, R. (1973). *The Country and the City*. London.

Wolf, E. R. (1982). *Europe and the People without History*. Berkeley, California.

Wrigley, E. A. and *Schofield, R. S.* (1981). *The Population History of England 1541–1871*. London.